

ДРАГОМАНОВ І МІХНОВСЬКИЙ: ДІАЛОГ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ САМОСТІЙНОСТІ УКРАЇНИ

Порівняно концепції самостійності України, втілені у досить досконалих для свого часу конституційних проектах видатних вітчизняних мислителів М. Драгоманова і М. Міхновського. Доведено, що обидві концепції сприяли боротьбі за незалежність України.

Сравнены концепции самостоятельности Украины, воплощенные в достаточно совершенных для своего времени конституционных проектах выдающихся отечественных мыслителей М. Драгоманова и Н. Михновского. Доказано, что обе концепции содействовали борьбе за независимость Украины.

Concepts about Ukrainian independence implemented in rather perfect for that time constitutional drafts of home thinkers like M. Dragomanov and N. Mihnovskiy are compared. It is proved that both concepts contributed to the struggle for Ukrainian independence.

Проблема самостійності України завжди перебувала в центрі уваги вітчизняної державно-правової думки, закономірним результатом розвитку якої стало прийняття парламентом доленосних Декларації про державний суверенітет України та Акта проголошення незалежності України, нової Конституції, які закріпили створення української держави. Але чи означає успішне уконституювання незалежної України, що вже відбувся той синтез антагоністичних політико-ідеологічних напрямів української думки, про нагальну потребу якого для збереження державності писав видатний дослідник історії ідей І. Лисяк-Рудницький? Позитивна відповідь на це питання була б, з нашої точки зору, передчасною. У цьому контексті значний науковий і практично-політичний інтерес становить, на нашу думку, порівняльний аналіз концепцій самостійності України Михайла Драгоманова (1841–1895), основні підсумки досліджень викладено в [1–4], та Миколи Міхновського (1873–1924), основні підсумки досліджень у [5–6], яких фахівці вважають родоначальниками, відповідно, ліберально-демократичної і радикально-націоналістичної течій українського визвольного руху. У вказаних концепціях, викладених, зокрема, у відомих переважно науковцям конституційних проектах 1884 (публікації – [7–9]) і 1905 (публікації – [10–12]) років, які стали визначальними в подальшому розвитку відповідних напрямів вітчизняної політико-правової думки, бачимо не лише принципові відмінності, але й багато подібних, часом майже ідентичних положень.

Завданням дослідження є доведення припущення, що більш продуктивним як з наукової, так і з політичної точок зору було б не протиставлення концепцій М. Драгоманова і М. Міхновського як федералістської і самостійницької, що їй досі домінує як в історико-правовій науці, так і в побутовій правосвідомості, а потрактування їх як різновидів самостійництва. Оскільки самостійництво М. Міхновського ніким не ставиться під сумнів, оскільки є очевидним, то доведення правильності нашої гіпотези зводиться, по суті, до обґрунтування самостійницького спрямування концепції М. Драгоманова та сутнісної спорідненості цих різновидів самостійництва.

Це обґрунтування слід розпочати з драгоманівської самохарактеристики. Дискутуючи з Б. Грінченком, Драгоманов писав: «... Я ніяк не можу згодитись на раду д. Вартового (псевдонім Б. Грінченка. – **Л. К.**) «зректись усяких заходів коло політичної самостайності української...» [13, с. 471].

Ключовою для розуміння суті концепції Драгоманова є наступна його теза: «Незалежність певної області чи нації може бути досягнута або її повним відділенням в окрему державу (сепаратизм), або забезпеченням її самоуправління без цього відділення (федералізм)» [9, с. 253]. Як бачимо, федералізм тут не протиставляється незалежності (як синонім Драгоманов вживав також поняття «самостійність»), а розглядається як одна з форм її досягнення.

Всупереч устаєлому твердженню, Драгоманов ніколи не був противником державної самостійності України. Навпаки, він висловлював жаль з приводу того, що українці не мають своєї національної державності, адже на певному історичному етапі «більша частина інших пород людських в Європі складали свої держави» [14, с. 293]. В листі до своєї доньки Ліди та її чоловіка Івана Шишманова від 21 березня 1889 р. Драгоманов, говорячи про історичну долю болгар і українців, наголошував, що «для правильного розвитку народів їм треба мати державну незалежність!» (цит. за: [15, с. 7]).

На думку Драгоманова, «як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі» [14, с. 293]. Саме тому він, за його ж словами, «ніколи не «нападав» принципіально» на український сепаратизм, на «стремління до державної окремності», до того, «щоб виділити російську Україну в осібну від Росії державу» (при збереженні взаємовигідних дружніх відносин наших братніх народів – «синів русів»), бо не мав «проти нього нічого з боку принципіального» [13, с. 470–471]. Але, будучи реалістом-прагматиком, він не бачив – у тих історичних умовах – «сили, ґрунту для політики державного відриву (сепаратизму) України від Росії...» (хоча «навіть

радий був би», якби його «думки в цій справі були перекинені фактами» [16, с. 540], а тому й виступав проти пустих розмов про український сепаратизм [13, с. 471].

Зробивши висновок про нереалістичність і неприйнятність для свого часу політики, спрямованої на здобуття державної самостійності України, Драгоманов, як український патріот, присвячує свої зусилля теоретичній розробці автономістсько-федералістської концепції політичної самостійності України, відштовхуючись від тези, що «без політичної самостійності, чи автономії, не може бути і автономії національної» [13, с. 471; 34]. Остання фраза чітко показує, що для Драгоманова поняття «політична самостійність» і «автономія» – синоніми. Додамо до цього, що мається на увазі не вузька, обмежена адміністративно-територіальна автономія, а найширша політична автономія [13, с. 471–472] у федеративній державі.

Концепція Драгоманова, вказуючи найдоцільнішу – на той час – форму національного самовизначення, передбачала досягнення «повної самостійності для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні» [17, с. 1], створення умов для всебічного «політичного, економічного і культурного визволення і розвитку українського народу» [8, с. 9].

Сутнісна спорідненість концепцій самостійності України М. Драгоманова та М. Міхновського ґрунтувалась на спільності багатьох засадничих цінностей і політико-правових ідеалів двох видатних мислителів.

І Драгоманов, і Міхновський підкреслюють велику цінність нації як форми солідарності між людьми, без якої неможлива і солідарність загальнолюдська, адже людство є лише сукупність націй.

Органічно поєднуючи свій патріотизм із космополітизмом, Драгоманов і Міхновський приділяли значну увагу викриттю шовіністичної суті тих псевдоінтернаціоналістів, які маскували свою політику денационалізації українців гаслами дружби народів. Критикуючи російських народників, Драгоманов писав: «Ці дивні інтернаціоналісти не хочуть помічати, що замість людства, та ще й соціалістичного, вони підсувають нам державу аристократичну, буржуазну і бюрократичну, і при цьому неминуче національну, і що їх космополітична проповідь проти «націоналізму» ... спрямована не на тих, що тиснуть чужі національності, а на тих, що відбиваються від тиску, і що підміна замість міжнародності винародовлення підтримує тільки монополію привілейованих» [9, с. 145]. Тому-то він «полемізував 30 років проти російських псевдокосмополітів, котрі не признавали української національності ...» [13, с. 466]. М. Міхновський також зазначав, що здебільшого під виглядом інтернаціоналізму або космополіти-

зму українському народові накладають обрусіння або полонізацію.

До найбільших пріоритетів і Драгоманова, і Міхновського належала ідея соборності України. Широко відоме гасло Міхновського: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ». Менш знаним є внесок Драгоманова у з'ясування мовної та етнічної гомогенності українського народу на всіх його етнічних землях – «від східних повітів Царства Польського до передгір'їв Кавказу» [8, с. 8], – яким, зокрема, і було створене теоретичне підґрунтя для подальших соборницьких прагнень до об'єднання нашого народу в єдиній державі.

Спорідненість концепцій самостійності України Драгоманова і Міхновського знайшла яскравий прояв у їхніх конституційних проєктах, порівняльну характеристику яких подаємо, для наглядності, у вигляді таблиці.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРОЄКТІВ М. ДРАГОМАНОВА І М. МІХНОВСЬКОГО

Конституційно-правові інститути і норми	Проект М. Драгоманова	Проект М. Міхновського
Порядок прийняття конституції	всеросійським Земським Собором	Всеукраїнським конгресом
Назва держави	Всеросійський Державний Союз	Всеукраїнська Спілка
Державно-правовий статус України	політична самостійність (автономія) України у складі федеративної Росії	державна самостійність України
Загальні засади конституційного ладу	народ – єдине джерело влади	«уся власть належить народові українському»
	втілено принципи поділу влад, стримувань і противаг; закріплено найвищу юридичну силу конституції, верховенство закону	
Основи правового статусу особи	права і свободи людини і громадянина регулюються на світовому рівні; закріплюється рівноправність громадян; наявність гарантій конституційних прав і свобод	
Форма правління	парламентсько-президентська республіка або дуалістична монархія	президентська республіка

<p>Форма державного устрою</p>	<p>«вільна спілка» (федерація) понад 20 самоврядних областей Всеросійського Державного Союзу, з них 4 (Поліська, Київська, Одеська і Харківська) – на українських етнічних землях (з переважно українським населенням)</p>	<p>спілка (федерація) 9 «вільних і самоправних земель» (Чорноморська Україна, Слобідська Україна, Степова Україна, Лівобережна Україна або Гетьманщина, Північна Україна, Полісся або Гайова Україна, Підгірська Україна, Горова Україна і Понадморська Україна)</p>
<p>Державний режим</p>	<p>демократичний</p>	
<p>Законодавча влада</p>	<p>двопалатний парламент – Державна Дума (гласні якої обираються виборчими сходами в округах) і Союзна Дума (гласні якої, як представники областей, обираються обласними думами, котрі мають право давати їм накази)</p>	<p>двопалатний парламент, який складається з двох «хаг» – ради представників та сенату, які обираються «на підставі загального, потайного, рівного і безпосереднього прямого голосування» і представляють увесь «нарід український»</p>
<p>Виконавча влада. Глава держави</p>	<p>глава держави – спадковий імператор або обраний на певний строк Голова Всеросійського Державного Союзу – очолює виконавчу владу, призначає міністрів та обласних намісників, оголошує закони і слідкує за їх виконанням; він може, зі згоди Союзної Думи, розпустити Державну Думу, але в цьому випадку розпускається і Союзна Дума; міністри відповідальні перед думами і можуть віддаватися ними під суд</p>	<p>президент – глава держави і виконавчої влади; обирається «усім народом українським через плебісцит на 6 років», призначає і усуває міністрів, є головним вождем війська і флоту, оголошує закони і пильнує, щоб вони були виконані, має право помилування (амністії) засуджених; у разі явного порушення Конституції може бути усунутий з посади «народним судом», який утворюють із себе обидві «хаги» і вищий касаційний суд</p>
<p>Судова влада</p>	<p>судоустрій на основі судових статутів 1864 р.; Верховний суд збирається</p>	<p>мирові і колегіальні судді обираються місцевими радами на 3 роки, а судді</p>

	із членів кримінального департаменту Сенату і Союзної Думи для суду над міністрами за посадові злочини, а також над членами парламенту за державну зраду; Сенат на загальному зібранні департаментів вирішує питання про невідповідність постанов парламенту основним законам; суд присяжних	другої інстанції і судді вищого касаційного суду призначаються президентом пожиттєво; «суд присяжних є для всіх карних злочинів, а також для переступств пресових і політичних»; виключно судам належать спори щодо громадянських прав; забороняються надзвичайні судові інституції; засідання судів «суть публічні»
Місцеве самоврядування	місцеве самоврядування здійснювалося сходами і зборами громадян та обраними ними представницькими органами – міськими, повітовими та обласними думами, виконавчими органами яких були управи; чітко розмежовувалась компетенція органів самоврядування усіх рівнів	«земські й громадські саможуправи уставляються своїми ... законами»; «кожна земля має свою земську раду, кожна громада – свою громадську раду»; «земські й громадські ради вибирають з поміж себе управи, які й суть виконавчою властю»
Державні символи	---	«український народ присвоює собі кольори: блакитний та жовтий»
Порядок внесення змін до конституції	зміни до конституції вносяться за згодою двох третин обох палат парламенту і затверджуються Державним Собором	«основний закон не може бути спинений ані в суцільності, ані в частці»; зміни до конституції вносяться двома третинами голосів членів обох законодавчих хат

Порівняння основних рис проектів Драгоманова і Міхновського, наведене в таблиці, дозволяє стверджувати, що в проекті останнього простежується вплив не лише окремих поглядів Драгоманова і не лише щодо інститутів прав особи, народного представництва, самоврядування, як слушно зазначає П. Стецюк [19, с. 125], а майже на всі найважливіші конституційно-правові інститути і, навіть, конкретні норми більш пізнього Міхновського.

Так, і Драгоманов, і Міхновський пропонують прийняття основних законів спеціальним установчим органом, конституантою – відповідно, Земським Собором та Всеукраїнським конгресом (який, як передбачалося у проекті Міхновського, мав схвалити ще й понад десять конституційних законів).

В обох проектах закріплювалась самостійність України – широка політична автономія чотирьох українських областей у майбутньому федеративному Всеросійському Державному Союзі, які б мали право укладати між собою угоди «відносно задоволення спільних для них потреб» [8, с. 13], (проект Драгоманова) та її повна державна незалежність (проект Міхновського, який, проте, як автор опублікованої у 1906 р. програми Української народної партії, не виключав, як проміжну мету, боротьбу за автономію України).

Практично співпадає підхід Драгоманова і Міхновського до регулювання загальних засад конституційного ладу, основ правового статусу особи (зокрема, майже вичерпний для свого часу широкий перелік прав і свобод людини і громадянина, що пропонується в обох проектах), форми державного устрою (федерація), демократичного державного режиму, ролі і функцій двопалатних парламентів, одна з палат яких є представницею інтересів суб'єктів федерації і формується на основі їх рівного представництва.

Чільне місце відводиться в проектах судовій владі та – особливо – місцевому самоврядуванню, виборні органи якого – ради – наділені широкою компетенцією, аж до права видавати закони «у питаннях місцевого життя» і кодифікувати звичаєве право [8, с. 13].

Спільним для проектів Драгоманова і Міхновського є втілення принципу децентралізму в адміністративно-територіальному устрої, багато інших принципів і норм.

Найважливішою рисою, що відрізняє порівнювані концепції і проекти, є підхід до прав національних меншин. Якщо Драгоманов закликає до максимальної національної толерантності, захищає права меншин, то Міхновський, обстоюючи гасло «Україна для українців» [20, с. 141], припускається щодо них явної дискримінації. Варто також вказати на прояви ксенофобного націоналізму в поглядах Міхновського, брак у його спадщині державницького (на протигагу етнічному) патріотизму, що й стало однією з причин його політичної ізоляції в роки української революції 1917–1921 рр. Значимо, що більшість проявів нетолерантності до росіян, поляків, угорців, румунів та євреїв, відображених, зокрема, у сумнозвісних 2–4 та 10 заповідях УНП, обмежені темпорально і зумовлені не стільки національними, скільки соціальними факторами («поки вони («чужинці-гнобителі») панують над нами і визискують нас») [20, с. 141–142]. Вони були типовими для націоналізму пригноблених націй протягом XIX–XX ст.

Значна частина конституційно-правових ідей М. Драгоманова та М. Міхновського зберігає свою актуальність і в наш час. Зокрема, у зв'язку з посиланнями на Драгоманова сучасних прихильників федералізму, які критикують закріплення у ст. 2 Конституції унітарної форми державного устрою України, наведемо такий аргумент мислителя: «Зрештою, нам нічого дуже носитися із самим словом *федералізм*, котре лякає людей, що привикли до звичайних централізованих держав європейських», адже «усі практично позитивні боки федералізму, хоч без цього слова» бачимо в Англії, адміністративна децентралізація якої «після нових законів (local government)» може бути «взірцевою для держави нефедеральної», надаючи всі можливості для місцевого самоврядування [16, с. 545].

Ми вважаємо форму державного устрою, закріплену Конституцією України, оптимальною в сучасних конкретно-історичних умовах. Хоча в поточній політиці слід було б більший наголос зробити на децентралізації, зокрема розширити самостійність регіонів у гуманітарній сфері і надати їм більш широкі повноваження для співробітництва з прикордонними регіонами сусідніх країн, особливо враховуючи неухильне зростання ролі євро регіонів.

Тривають дискусії й про актуальність політико-правової спадщини М. Міхновського, які, вірогідно, загостряться після президентських виборів 2010 року в Україні. Ми ж хотіли б тут привернути особливу увагу лише до ст. 113 конституційного проекту М. Міхновського, в якій зазначається, що «Основний закон не може бути спинений ані в суцільности, ані в частці» [11, с. 89]. Подібна норма, з нашої точки зору, повинна бути внесена і до Конституції України.

Таким чином, порівняльний аналіз політико-правової спадщини обох мислителів, зокрема їхніх конституційних проектів, дозволяє зробити висновок, що концепція державної самостійності України М. Міхновського була не стільки запереченням ідей М. Драгоманова, скільки розвитком його доктрини в нових історичних умовах. Важливо зазначити, що концепція М. Драгоманова мала внутрішній потенціал для такого розвитку і трансформації в державно-самостійницькому напрямі. Спільність багатьох засадничих цінностей і політико-правових ідеалів, сутнісна спорідненість концепцій самостійності України, велика подібність конституційних проектів Драгоманова і Міхновського, які представляли альтернативні напрями української політико-правової думки, засвідчують історичний факт діалогу між цими напрямами. У наш час зазначений діалог потрібно доповнити науковою та політичною актуалізацією і теоретичним синтезом кращих досягнень цих та інших альтернативних напрямів, які стануть можливими за умови визнання всіма ними того фундаментального постулату, що Україна як «суверенна і незалежна, демократична,

соціально, правова держава» (ст. 1 Конституції України) є спільним надбанням усього українського народу.

Список літератури: 1. Гриценко І. С. Людина земная з печаттю пророка / І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко // Михайло Драгоманов: автожиттєпис / укл. І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. – К. : Либідь, 2009. – С. 6–76. 2. Драгоманов Михайло Петрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ua.wikipedia.org/wiki/Драгоманов_Михайло_Петрович. 3. Комзюк Л. Конституційно-правова доктрина М. Драгоманова / Л. Комзюк. – Луцьк : Надстир'я, 1997. – 72 с. 4. Скакун О. Ф. Конституціоналізм Михайла Драгоманова / О. Ф. Скакун // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 100–117. 5. Міхновський Микола Іванович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ua.wikipedia.org/wiki/Міхновський_Микола_Іванович. 6. Шамрай В. В. Проект української Конституції Миколи Міхновського / В. В. Шамрай // Вісник юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2008. – Вип. 79. – С. 37–41. 7. Драгоманов М. П. Вольный Союз – Вільна Спілка: Опыт украинской политико-социальной программы / М. П. Драгоманов. – Женева : Типогр. «Громады», 1884. – 110 с. 8. «Вільна Спілка» – «Вольный Союз». Спроба української політико-соціальної програми. Збір і пояснення Михайла Драгоманова // Драгоманівський збірник. «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм / за ред. Т. Г. Андрусяка. – Л. : Світ, 1996. – С. 7–72. 9. Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия / М. П. Драгоманов // Собр. полит. соч. : в 2 т. / М. П. Драгоманов. – Париж : Изд-во редакции «Освобождение», 1905. – Т. 1. – С. 1–273. 10. Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського: Проект утворений групою членів Української Народної Партії // Самостійна Україна. – 1905. – Вересень. – Ч. 1. 11. Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського // Томенко М. В. Історія української конституції / М. В. Томенко. – К. : Основа, 2009. – С. 81–89. 12. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. – Л. : Світ, 1996. – С. 126–135. 13. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : в 2 т. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 428–482. 14. Драгоманов М. П. Передне слово [до «Громади» 1878 р.] // Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – К. : Либідь, 1991. – С. 276–326. 15. Сохань П. Б. Д. Грінченко – М. П. Драгоманов: діалоги про українську національну справу // Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К. : Б. в., 1994. – С. 3–11. 16. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – С. 461–558. 17. Драгоманов М. Програма / М. Драгоманов, М. Павлик, С. Подолинський // Громада: Українська часопись. – Рік V. 1880. – № 1. Ноябрь-декабрь. – С. 1–2. 18. Драгоманов М. Нові дослідження в південноруській історії / М. Драгоманов // Волинь. – 1993. – 13 лип. 19. Стецюк П. Конституційно-правові погляди М. Драгоманова та їхній вплив на формування українського конституціоналізму першої чверті XX століття / П. Стецюк // Драгоманівський збірник. «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм / за ред. Т. Г. Андрусяка. – Л. : Світ, 1996. – С. 121–126. 20. Х заповідей УНП // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. – Л. : Світ, 1996. – С. 141–142.

Надійшла до редколегії 16.12.2009